

**АРХИТЕКТУРА НА НАРОДНОТО ТВОРЧЕСТВО
В СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ ПАНЕЛНИ КОМПЛЕКСИ В СОФИЯ**

Димитрина Попова¹

Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките

**SELF-MADE ARCHITECTURE IN THE PREFABRICATED CONCRETE
COMPLEXES FROM THE SOCIALIST ERA IN SOFIA**

Dimitrina Popova

Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences

***Abstract:** The paper focuses on contemporary phenomenon in Sofia townscape of prefabricated concrete housing where the architecture of modernism – the apartment buildings - coexists with elements of the Bulgarian Revival domestic yard of the 19th century. The study is based on data collected from field work in three prefabricated concrete neighborhoods in Sofia. The counterparts of vine trellis, benches with table, flower beds, fences resemble the visual register of domestic yard of the Revival, which is not the world that surrounds us but the one created by Bulgarian literature, media and tourism industry. In the "collective unconscious", from where the creator of homemade artefacts derives their imagery, there is another architecture - pastoral paradise that intersects with the architecture of prefabricated concrete housing in certain places.*

***Key words:** modernism, Le Corbusier, prefabricated concrete housing, Bulgarian socialist architecture, панелен блок, самоделна архитектура, периферия, идентичност на местата*

1. Въведение

Същността на архитектурното наследство е в използването на стари сгради и градски територии за съвременни цели. През последните 25 години изследователите на социалистическото минало срещат трудност да решат и да обяснят защо и какво е ценно от социалистическото архитектурно наследство и как трябва да бъде обновено. Едни от най-очевидните и мащабни представители на социалистическата архитектура са панелните комплекси в София. Освен за отделните панелни блокове, методите за изучаване, анализ и прилагане на градско обновление са ограничени или липсват. Панелните комплекси се намират в състояние на спешна необходимост от ревитализиране и по друга причина. Град София е натоварен с ролята на столица,

---

¹ Димитрина Попова, гл. ас. д-р арх., София, ул. Кракра 11, d_popova@hotmail.com

което води до последствията, че общината поддържа националния образ в архитектурните символи на държавата в центъра на града, но почти нищо не предприема за местната, софийска идентичност в жилищните квартали и най-вече панелните комплекси.

Цел на изследването ми е да определя нов архитектурен подход за реновация на панелните комплекси в София. Основавам се на разбирането, че по-ефективният метод за обновление на градската среда е следването на естествената трансформация на местата. Предметите на народното творчество – асми, пейки, огради, цветарници-са обект на изследване, защото намирам, че те са връзката с други фактори, различни от архитектурните – социални, културни, икономически в механизма на създаване на обществени пространства между панелните блокове.

Феноменът на промяната не може да се разбере без разбиране на историята на панелния комплекс. По тази причина една от задачите ми е да проследя исторически възхода на панелната архитектура, с което намирам, че повечето от проблемите в панелните комплекси имат своя генезис в миналото. Друга научна задача е събирането на данни от място в панелните комплекси. В статията представям част от изследванията и резултатите, които цялостно възнамерявам да публикувам в монография.

2. Същност на проучването

Основният проблем възниква, когато социалистическите жилищни квартали трябва да се реставрират като цялостна структура, която носи компонентите на старите догми на модернизма от началото на 20-ти век. Архитектурната идея за строителството на жилища по индустриален способ и жилищните комплекси не е възникнала в България. Комуналното обитаване в масово произведени жилища се появява като концепция за решаване на жилищния проблем на работническата класа в градовете в началото на 20 век в Западна Европа. До този момент архитектурата е предназначена за конкретен адресат – това е владетелят, царят, църквата, но новата жилищна архитектура на масите е предназначена за милиони ползватели. Не е възможно да се проектират индивидуални жилища според културните, естетически, социално - битовите разбирания на милиони индивиди. Архитектите намират решение на задачата в установяването на норми и правила.

Стандартизацията намира приложение в българската панелна архитектура, но много преди това е изразена в сградите на модернистите в началото на 20 век. От особено значение за изследването са тезите на архитекта Льо Корбюзие, който освен, че закодира в сгради, дефинира и в поредица текстове. В публикацията-манифест от 1923 г. „Към една нова архитектура“ той обявява своята вяра в архитектурата като носител на прогреса. В книгата авторът формира йерархия в проектирането на жилището като издига в култ плана и интериора, но фасадата и екстериора определя като вторични. *„Планът е основата. Без план няма постигане на целта и изразността, на ритъма, на обемите. Планът определя всичко.“* [1] Докато планът и интериорът са насочени към индивида и семейството, а фасадата - към общността, тезата на Льо Корбюзие за архитектурата на масите е противоречива на колективно ниво, тъй като се проваля в посланието към общността.

Една от основните тези за стандартизацията идва от заключението на архитекта, че *„Всички хора имат един и същ организъм, едни и същи функции и потребности.“* [2] Нормите в архитектурата произлизат от общото – размерите на човешкото тяло и основните биологични функции- хранене, сън, хигиена. В книгата „Модулор“ [8] на базата на човешкото тяло Льо Корбюзие извежда оптимални размери за мебелите, помещенията за обитаване и цялата сграда. Нито повече, нито по-малко за архитектурата на масите.

В градоустройствените планове с панелни комплекси от българския социализъм и преди това, в тезите на Льо Корбюзие [3], жилищната архитектура се разполага сред парк, жилищните единици се концентрират във вертикала като по този начин освобождават територии с повече светлина и зеленина за прекарване на свободното време.

Нормативната архитектура и градско планиране са основани на количествени индикатори. Това води от една страна до бързо строителство и жилища на ниска стойност, а от друга тези норми подобряват живота на милиони хора чрез достъпа до отопление, топла вода, слънчеви и просторни стаи, базови обществени услуги. Едно съществено постижение на панелната жилищна архитектурата, което води до модернизиране на общностите, е че обитаването в тези жилища спестява времевите ресурси, ускорява ежедневиия ритъм на живота и отваря нови възможности на свободното време.

Индустриализираният способ за строителство на жилища се развива масово след Втората световна война в западно европейските държави като решение на жилищния проблем в градовете в следствие на урбанизацията и разрушенията от войната, но поради недостатъците на тази архитектура - монотонност, сивота, еднаквост, празни безсмислени пространства около сградите - строителството им замира през 1960-те. В България приложението на панелните сгради започва през 1960-те. Апогеят на строителството на панелни блокове според данни на Националния статистически институт [4] е в периода 1980-1989, когато са построени 5870 жилищни блока, като в предходното десетилетие (1970-1979) са 2969, а през следващото (1990-1999) – 1184 блока след като около 30 домостроителни комбината в България прекратяват производството на панели. По време на социалистическия режим проектирането на панелните комплекси се осъществява от екипи от архитекти в проектантски организации като „Главпроект“ и „Софпроект“, а самите проекти се одобряват на експертни съвети в Министерство на строителството.

Социалистическата архитектура е сформирала съседската общност. Българската дума Вход се е превърнала в метафора за група от хора, които живеят в една секция. Тази съседска общност се състои от средно между 45-50 човека, които обитават шест етажна секция и средно между 60 и 65 човека в секция от 8 етажа.

В пост-социалистическия период след 1989 г. панелните комплекси в София са подложени на трансформации, които не са били предвиждани при проектирането им. Докато в началото панелните комплекси са предназначени основно за обитаване – принцип залегнал в Атинската харта [9], където градовете се разделят на 3 зони за труд, обитаване и рекреация, то след политическите промени в България панелните комплекси се трансформират в мултифункционални градски територии. Например малък бизнес за обществени услуги намира място в първите етажи и приземията на панелните блокове, а хранителни вериги изграждат супермаркети до блоковете. Друг фактор за драстичната и непланирана промяна на панелните комплекси в София след 1989 е реституцията – връщането между блоковете на парцели, които се застрояват в повечето случаи.

Територията на София съдържа 63 жилищни комплекса с панелни сгради и сведох изследването си на терен до три примера. Събрах данни от комплексите „Гоце Делчев“, „Надежда-2“ и „Дружба-2“. Тъй като целта ми е да търся подобията в същността и местоположението на предметите на народно творчество, избрах тези жилищни квартали като притежаващи изявени различни характеристики. Като най-важни ще посоча различната средна пазарна цена на квадратен метър в апартамент в

панелен блок и второ отдалечеността на панелните комплекси един от друг в диаметрално противоположни посоки спрямо центъра на София.

Самоделните предмети са изработени обикновено с домашни инструменти като бормашина, трион и чук. Съставени са от подръчни или втора употреба материали. В литературата изследваната народна архитектура се нарича традиционна или поп-архитектура и също е известна като архитектура без архитекти.

Фиг. 1 Асми в ж.к. Надежда 2, София. Сн. Димитрина Попова

Фиг. 2 Пейки с маса в ж.к. Надежда 2, София. Сн. Димитрина Попова

Табл. 1 Типология на самоделната архитектура в три панелни комплекса в София

Жилищен комплекс	Асми	Пейки и маси	Огради	Цветарници	Дръжки/рампи	Къщи за животни
Надежда 2	23	35	89	46	9	3
Гоце Делчев	10	12	52	57	9	5
Дружба 2	8	15	20	28	5	4
Общо	41	62	161	131	23	12

Предметите на народното творчество организирах в типология според функцията. Създателят на предметите има пълната свобода на въображението да изобрети каквото пожелае, но данните показват, че изборът е сведен до няколко теми: асма, пейки, маса, ограда, цветарник. В трите квартала, които съм избрала по различни характеристики, природата и мащабът на естествена промяна са поразително еднакви.

Как е възможно толкова много хора да правят едно и също и то без никакъв съвет или инструкции? Повторяемостта в типологията сигнализира за поведенчески и визуален стереотип. Чрез визуален сравнителен анализ между предметите на народното творчество от трите софийски комплекса и елементите на двора на възрожденската къща от 19 век, развивам тезата, че съвременната самоделна паркова архитектура е имитация на иконизираната архитектура - къща и двор на Българското възрождане от 19 век. Двойниците на асмата, пейката, пейки с маса, цветарниците наподобяват визуалния регистър на двора от Възраждането, който не е света, който ни заобикаля, а създадения чрез българската литература в училищните програми, медиите, народните легенди и песни и най-вече чрез туристическа индустрия. Самоделната паркова архитектура е израз на лоялност и принадлежност към националния разказ, като преутвърждава иконичността на възрожденския двор от 19 век и елементите му – асма, маса с пейки, цветарници, огради.

Българската възрожденска жилищна архитектура от 19-ти век, която е повлияна от Изтока и средиземноморския климат е припозната като национална българска, заради това, че е строена, финансирана и обитавана от българи. Панелните жилищни сгради, която е архитектура дошла от Запад през Съветския съюз все още не е приета като национална българска архитектура, въпреки че е проектирана, строена, финансирана и обитавана от българи. Отхвърлянето на панелното жилище от българската културна идентичност разглеждам в няколко направления, но представям едно от тях, основано на разбирането за ускоряването на времевите структури на модерността [5].

Модернизацията на общностите в панелните комплекси на София се е осъществила, но има и изразено пренасищане, което общностите не могат да понесат. Феноменът, при който архитектурата на модернизма съществува с елементи на възрожденския двор от 19 век, допълващи се и подредени равностойно, е проявление на софийската градска идентичност в панелните комплекси в София. Явлението е характерно за пост-модерното общество, тъй като еkleктичното композиране на архитектурни форми от различни епохи в градовете на 21 век не е необичайно, но конкретната образност, формите и комбинациите от епохи са специфични за определено място.

Едно от възможните направления за анализ е основано на тезата, че модерността е скорост, все по-бързо задвижване на материалния, социалния и духовния свят.[6] Процесът на повсеместно ускоряване не винаги е еднопосочен, с което се обясняват островите на изостаналост като пренасищане от ритъма на модерността и връщане назад.[7] *„Процесите на диференциация, рационализация и индивидуализация спират или дори се превръщат в своята противоположност едва тогава когато стават дисфункционални за по-нататъшното социално ускоряване.“* Моята позиция е че панелният апартамент, блок и комплекс е осъществил логиката на ускоряването заради бързото проектиране и строителство, заради организирания бит в изчистената от излишество функционална схема, заради най-късите времеви периоди за достъп до основни услуги свързани с ежедневието. Техническото ускоряване е довело и до ускоряване на социалната промяна. Архитектурата организира обитателите в панелните комплекси да реагират по един и същ начин, дисциплинира ги и ги динамизира. Апатията от ускоряването на модернизма се проявява в самоделната паркова архитектура, където се наблюдава трансгресия от материалите на модернизма бетон и стъкло към дърво, камък, тел, от индустриално произведени елементи към ръчна изработка. През социализма дворът се трансформира в парк, но в съвременния градски пейзаж в панелните комплекси самоделната архитектура се връща към архитектурната изразност на селския двор.

Изводи

Поетапното обновление на панелните комплекси свеждам до откриването на интеграционните пространства, които са социално и културно жизнени, наситени с много значения, функции и постоянно се използват.

Картографирането от проучванията на място показва, че предметите на народно творчество са разположени много близо до панелния блок – повечето от тях са на разстояние до 3 от фасадата. По този начин панелната сграда е ядро, около което са разположени предметите на народното творчество като основна концентрация има пред северните фасади с входовете на блока. Намирам, че местата с насищане на предмети на народното творчество се характеризират с засилен трафик, лесна достъпност и видимост. Площадките пред входовете на панелните блокове са местата с висока интеграция, в които е най-вероятно да дойдат външни и вътрешни за панелния комплекс посетители.

Архитектурната идея в резултат на изследването е реновацията на междублоковите пространства да започне от площадките пред входовете на секциите, защото тези пространствата са с ясна структура на компактни интеграционни ядра. Свързани са с основни ходови линии, които тръгват от дома към периферията на комплекса. Една общинска програма, която обхваща площадките пред входовете на панелните сгради, би запазила структурата на естествената трансформация изявена чрез архитектурата на народното творчество. Така се следва логиката на естественото развитие, отваря се възможност да се комбинират нова и стара архитектура. Втори етап на програмата включва най-използваните ходови линии – между входовете, между входа и спирката, които да се обновят като линейни зони.

Благодарности

Авторът благодари на фонд “Научни изследвания“ към МОН за финансирането на проекта „Енергийна ефективност и културна идентичност при ревитализацията на панелните комплекси в София“, част от който е настоящето изследване.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Le Corbusier. 1931, *Towards a New Architecture*, translation from French: Frederick Etchells, Dover Publications Inc., New York., с.48
- [2] Пак там, с.136
- [3] Пак там, с.280
- [4] Национален статистически институт. 2011. Преброяване на населението и жилищния фонд Том 2. Жилищен фонд/Книга 1. Жилищни сгради. с. 36
- [5] Роза, Хартмут. 2015 (2005 първа публикация). *Ускоряване. Промяна на времевите структури в модерността*. изд. Критика и хуманизъм, София, превод от немски: Св.Маринова
- [6] Пак там
- [7] Пак там, с.122
- [8] Le Corbusier. 2004 (1948 първа публикация). *The Modulor: A Harmonious Measure to the Human Scale, Universally Applicable to Architecture and Mechanics*. Basel & Boston: Birkhäuser
- [9] Атинската харта е документ, който е приет през 1933 г. от Международния конгрес на архитектите модернисти (CIAM). Основната роля за съставянето и публикуването ѝ през 1943 г. е на архитекта Льо Корбюзие. Хартата формулира функционалното разпределение на града в 3 зони: обитаване, труд, рекреация.